

ARTEMIS EPHESIA TERMÉSZET- SZIMBÓLUMMÁ VÁLÁSA A KORA ÚJKORBAN¹

Források és értelmezések

TURCSÁN-TÓTH ZSUZSANNA

ABSTRACT

The Transformation of Artemis Ephesia into a Symbol of Nature in the Early Modern Period: Sources and Interpretations

The cult of Artemis of Ephesus worshipped in Asia Minor for nearly a millennium, had began to decline in the 3rd century AD and disappeared by the early 5th century AD. However, by the late Middle Ages, her figure was revived in a new form, reinterpreted not simply as an ancient Greek goddess but primarily as a symbol of nature (*Dea Natura*). This transformation was supported by ancient texts and artifacts, which reshaped her into an allegory of nature, blending her attributes with those of deities like Isis and Cybele. This paper builds on previous research and investigates how ancient depictions of Artemis of Ephesus influenced the *Dea Natura* engravings featured in the 1615 edition of Vincenzo Cartari's *Le imagini degli dei degli antichi*.

Artemis Ephesiát közel ezer éven át tisztelték Kis-Ázsiában,² ám ősi volta sem menthette meg kultuszát a pusztulástól. A Kr. u. III. században a szentélye egy földrengés során súlyosan megsérült, később a gótok fosztották ki. Ezután részben felújították, de régi pompáját és jelentőségét már soha nem nyerte vissza. Erre utal, hogy a szentély területén lévő érmeverő műhelyeket sem nyitották meg újra, így Artemis Ephesia alakja közel négyszázötven év után eltűnt a veretekről.³ Tisztelete a kereszténység

¹ A szerző a tanulmány alapjául szolgáló kutatást az Emlékezetkultúra az antikvitástól a modernitásig kutatócsoport 20708B800 témaszámú, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara által finanszírozott pályázat keretében végezte.

² Artemis Ephesia kultuszának eredete vitatott. Az ókori szerzők szerint a görögök megérkezése előtt alapították. (Kallimachos: Hymni III. 237–245, Pausanias VII. 2. 6–8). Az istennő nevét említő legkorábbi felirat a Kr. e. VI. századból származik (SEG 36. 721), az Artemision területén az első, egyértelműen szentélyként szolgáló épület a Kr.e. VIII. századra keltezhető, míg a legkorábbi kultikus tevékenység nyomai a Kr. e. XI. századra vezethetők vissza. A témáról részletesebben lásd: Turcsán-Tóth: Alapvetés, 19–27.

³ Az ephesosi pénzverdekből származó első darabok a Kr. e. VII. században készültek. Artemis Ephesia legkorábbi ábrázolásai – legalábbis abban a formában, ahogy ma ismerjük – a Kr. e. II. században készült *kistophorosok*on tűntek fel először, és egészen a Kr. u. III. századig rendszeres

térhódításával egyre inkább háttérbe szorult, míg végül a kultuszszobrát fetételezhetően Ióannés Chrysostomos pusztította el Kr. u. 401-ben, az Ephesosban tett látogatása során.⁴ Ám „rokonaival”⁵, például *Aphrodité Aphrodisiasszal*⁶ vagy *Artemis Leokophryénével*⁷ ellentétben a neve nem merült a feledés homályába – furcsa módon épp a kereszténységnek, pontosabban az *Apostolok cselekedeteiben*⁸ fennmaradt, az ephesosi ezüstművesek lázadásáról szóló történetnek volt köszönhető.⁹ Ábrázolásai azonban teljesen eltűntek és csak a reneszánsz idején fedezik fel újra őket; ekkor azonban az ókor iránt rajongók nem pusztán egy ógörög istennőt csodáltak benne. Az alakját új tartalommal töltik meg, sajátos szimbólummá válik, és elszakadva az antikvitásban betöltött szerepétől, már nem Artemis Ephesia többé, – legalábbis nem abban az értelemben, ahogy Démétrios, az ephesosi ezüstműves imádta őt. Ő lesz *Dea Natura*, akit Isisnek vagy *Diana Ephesianak* is neveznek. Andrea Goesch doktori disszertációjában már részben felvázolta azt a folyamatot, amely során Artemis Ephesia ábrázolása a XVI. században a természet allegóriájává vált, és bemutatott több olyan írott és tárgyi forrást, amelyek ebben szerepet játszottak.¹⁰ Jelen tanulmányomban az ő kutatásához kapcsolódóan szeretnék néhány kiegészítést tenni Vincenzo Cartari 1615-ben megjelent könyvének *Dea Natura* ábrázolásaira vonatkozóan.

A középkorban a természet allegóriájának megfogalmazása sokáig irodalmi keretek között zajlott, hiszen egy olyan sokrétű fogalmat, mint a természet, nehéz volt képi formába önteni.¹¹ Ernst Curtius *Natura*-t az ókori világ egyik utolsó vallási élményének tar-

díszítményei volt az érméknek. Fleischer: Artemis von Ephesos, 39–46; Karwiese: Ephesos, 297, 310–313, 324–325; Turcsán-Tóth: Alapvetés, 44–46.

⁴ Ps.-Proclus Constantinopolitanus: *Dialysis de oratione dominica* 20. A témáról bővebben lásd: Bennhndorf: Zur Ortskunde, 104, 5. jegyzet; Kukula: Literarische, 269, No. 405, 2. jegyzet, vö. Muss: The Artemision, 309–310.

⁵ Az anatóliai kultuszszobor-ábrázolások között a hellénisztikus és római korban megjelent egy sajátos csoport, amely jól körülhatárolhatóan megkülönböztethető a kor más istenábrázolásaitól. Ezeknél a szobroknál a lábak összezártak, felkarok szorosan a testhez simulnak, a könyökök behajlítottak, az alakarok előre nyúlnak, a kézfejek kissé kifelé fordulnak, a tenyerek enyhén megdöntve felfelé néznek. Az alsótestet a deréktól vagy csípőtől kezdődő, merev, kőtenyhez hasonló, függőlegesen és/vagy vízszintesen tagolt ruhadarab öleli körbe. A mellkason láncok sorakoznak, a fejet *polos* ékesíti. A női istenek, akik ezen csoport többségét alkotják, hosszabb vagy rövidebb fátylat viselnek és gyakran különböző állatok kíséretében jelennek meg. Robert Fleischer a monográfiájában Artemis Ephesia rokonszobrainak nevezte ezeket. Fleischer: Artemis von Ephesos, XI.

⁶ Uo., 146–184.

⁷ Uo., 140–146.

⁸ ApCsel. 19. 23–40.

⁹ Goesch: Diana Ephesia, 21.

¹⁰ Goesch: Diana Ephesia, 21–29.

¹¹ Goesch: Diana Ephesia, 21. *Natura* alakjának középkori irodalomban való megjelenéséről bővebben lásd: Knowlton: The Goddess Nature, 224–253; Curtius: Europäische Literatur, 114–137.

totta;¹² mindazonáltal ennek a képzetnek a kialakulása egy hosszú folyamat eredménye.¹³ Bár *Physis* vagy *Natura* alakja több irodalmi műben is feltűnt, az első szerző, aki a Természetnek valamilyen fizikai formát adott, Claudianus volt,¹⁴ egy olyan ősi, de szép nőalakként mutatta be, akit szárnyas lelkek vesznek körül.¹⁵ Leírásában ez a fizikai forma csak másodlagos fontosságú; Claudianus a feladatkörének bemutatására nagyobb hangsúlyt helyez a műveiben.¹⁶

Curtius szerint Claudianus *Natura*-ja egy Kr. u. III–IV. században keletkezett, *Physis*-nek szentelt himnuszra vezethető vissza.¹⁷ Ebben a műben egyfajta univerzális, mindent átható erőként jelenik meg, amely olyan jelzőkkel ragadható meg, mint a legősibb, mindennek anyja, az apa, az anya, a dajka, a tápláló, a bölcs, mindent adó stb.¹⁸ Ennek a komplex képnek számos eleme megjelenik a középkor *Dea Natura* felfogásában is.¹⁹ A kora keresztény szerzők számára *Natura* alakja több szempontból is kihívást jelentett. Felsejlettek mögötte a pogány istennők; teremtő erőként Istennel, anyai funkcióit tekintve pedig Máriával vetélkedett. Így viszonylag hosszú idő telt el, míg megtalálták a helyét a kor gondolkodásában.²⁰

Curtius és Knowlton négy középkori író (Bernardus Silvestris, Alain de Lilles, valamint Guillaume de Lorris és Jean de Meung) emel ki, akiknél megfigyelhetők a *Natura* képének változásai. Silvestris *De mundi universitate* művének *Natura* alakja részesedik a teremtő tevékenységben, ilyenformán maga is egyfajta isteni lény, de az anyaghoz kötött.²¹ Alain de Lille *De Planctu Nature* című munkájában már részletes fizikai leírást kapunk *Naturáról*, amely erősen emlékeztet Apuleius *Aranyszámár* című művében szereplő Isis alakjára.²² Alain de Lille-nek ez a műve különösen fontos, mivel

¹² Curtius, *Europäische Literatur*, 115.

¹³ A *Natura* képzet filozófiai és irodalmi háttéréről az ókorban bővebben lásd: Knowlton: *The Goddess Nature*, 224–232.

¹⁴ Knowlton: *The Goddess Nature*, 234–235; Curtius: *Europäische Literatur*, 115.

¹⁵ Claudianus: *De consulatu Stilichonis II.* 464–466.: *Vestibuli custos vultu longaeva decoro ante fores Natura sedet, cunctisque volantes dependent membris animae.*

¹⁶ Rendet teremt a káoszban (*veterem qua lege tumultum discrevit Natura parens*): *De raptu Proserpinae I.* 249–250; az istenek gondviselője (*talīs ab Idaeis primaevus Iuppiter antris possessi stetit arce poli famulosque recepit natura tradente deos*): *De quatro consulatu Honorii* 198–199; istenek házasságának őrzője/közvetítője, (*pronuba fit Natura deis ferrumque maritat aura tenax: subitis sociantur numina furtis.*): *Magnes* 38. Knowlton: *The Goddess Nature*, 233–234; Curtius: *Europäische Literatur* 114.

¹⁷ Orphei: *Hymni* X.

¹⁸ Curtius: *Europäische Literatur*, 114–115; Goesch: *Diana Ephesia*, 22.

¹⁹ Goesch: *Diana Ephesia*, 21.

²⁰ Goesch: *Diana Ephesia*, 22–23. vö. Berndt: *Dame Nature*, 11.

²¹ Knowlton: *The Goddess Nature*, 236–241; Curtius: *Europäische Literatur*, 116–121; Goesch: *Diana Ephesia*, 23.

²² Knowlton: *The Goddess Nature*, 242–249; Curtius: *Europäische Literatur*, 227–229; Kemp: *Natura*, 9–10.

az első középkori *Natura*-ábrázolásokat ezen leírás ihlette.²³ Végül Curtius hosszan értekezik a *Rózsaregény*ről is, amelyben a szerzők elsősorban *Natura* termékenységéi aspektusát hangsúlyozzák.²⁴

A képzőművészet, ellentétben az irodalommal, nem támaszkodhatott az ókori hagyományokra, mivel a kor művészei csak ritkán öntötték képi formába a természet allegóriáját.²⁵ Ennek egyik példája, Archelaos domborműve Homéros apoteózisáról, amelyen *Physis* egy leánygyermekként jelenik meg *Pistis*, *Sophia*, *Areté*, *Mnémé* társaságában.²⁶

A középkor első ismert *Natura*-illusztrációja Alain de Lille egyik verséhez készült: itt a Természet fátylat, köpenyt és övvel átkötött tunikát viselő nőalak, akit csak a mellette szereplő *Natura* felirat alapján lehet azonosítani.²⁷ A XIV. században, valamint a XV. század első felében készült többi Természet-ábrázolás is hasonló. Bár előfordulnak olyan elemek, amelyek egyedibbé teszik ezeket – például a ruhát virágok vagy más növények díszítik, vagy az öltözet többé-kevésbé megfelel Alain de Lille leírásának²⁸ – még nem alakultak ki olyan jellegzetességek, amelyek markánsan megkülönböztetnék a Természetet más allegóriáktól.

Csak a XV. század végére alakul ki egy sajátos ikonográfiai típus: *Natura* egy gyönyörű nőalak, aki a kebléből kispriccelő tejet a földre permetezi.²⁹ Ezzel a képi megformálással *Natura* tevékenységi köre némileg beszűkül, hiszen így annak tápláló aspektusa válik hangsúlyossá.

A XVI. századtól kezdve egyre jobban megragadható Artemis Ephesia képmásának hatása a *Natura* ábrázolásokon,³⁰ amelynek legfeltűnőbb megnyilvánulása az emlők számossága.³¹ Ez nem jelenti a másik forma eltűnését;³² Cesare Ripa *Iconologia* című művében³³ is így jelenik meg. Megjegyzendő azonban, hogy ezek a jellemzők – a fiatal nőalak, a földre csöppenő tej – Ripánál nem kizárólag *Natura* ábrázolásán figyelhetők meg, a Jóság (*Benignita*)³⁴ és a Táplálás (*Sostanza*)³⁵ is rendelkezik ezekkel. Artemis

²³ Kemp: *Natura*, 10.

²⁴ Curtius: *Europäische Literatur*, 132–135.

²⁵ Kemp: *Natura*, 9.

²⁶ British Museum, leltári szám: 1819,0812.1.; Zanker: *The Mask*, 158–162.

²⁷ A XIV. század első feléből származó, Biblia Pauperum stílusú, a szerző *Anticlaudianus* című művén alapuló pommersfeldi Codex (Kodex 215).

²⁸ A korszak más *Natura*-ábrázolásairól bővebben lásd: Kemp: *Natura* 11–13.

²⁹ Kemp: *Natura*, 17–19. vö. Goesch: *Diana Ephesia*, 24–25.

³⁰ Kemp: *Natura*, 21–25; Goesch: *Diana Ephesia*, 25.

³¹ Például Nicolo Tribolo 1529-ben készült *La Natura* szobra. (Musée National du Château, Fontainebleau, leltári szám: I.S.124). Az ábrázoláson nemcsak ez jelenti a hasonlóságot, hanem az *ependytés* is egyértelműen felismerhető.

³² Goesch: *Diana Ephesia*, 26.

³³ Ripa: *Iconologia*, 374.

³⁴ Uo., 49.

³⁵ Uo., 495.

Ephesia ábrázolása ezzel szemben egyedi, megjeleníti azokat a jellegzetes vonásokat, amelyek a *Natura* képzetéhez kapcsolódnak, ráadásul az ókori Mediterráneum egyik legismertebb istennője volt, nem véletlen tehát, hogy riválisává vált ennek a típusnak.

Az, hogy Artemis Ephesia alakja egyre nagyobb hatást gyakorolt a *Natura*-ábrázolások megformálására, az ókori szövegek tanulmányozásának és a korszakban meginduló „ásatásoknak” is köszönhető.³⁶ Artemis Ephesia képmásának *Dea Natura*-ként való újjászületésében két antik szerző, Macrobius és Hieronymus játszott kiemelkedő szerepet.³⁷ Macrobius Isist „sokmellű” istennőként írta le, és a természettel, valamint a földdel azonosította.³⁸ Hieronymos nem Isist, hanem Dianát nevezte „sokmellűnek”, és minden élőlény táplálójának tekintette.³⁹ E források legkorábbi irodalmi recepciója nem Itáliában, hanem attól északabbra történt: ⁴⁰ Georgius Pictorius (1500–1569), német orvos és polihisztor, *Theologia Mythologica* című munkájában Macrobius nyomán Isist „sokmellű” istennőnek nevezte.⁴¹ Ugyancsak ezt a szöveghelyet használja fel Lilio Gregorio Giraldi (1479–1552), olasz költő és tudós a *De Deis Gentium*-ban, ⁴² valamint Vincenzo Cartari (1531–1590), mitográfus és az Este-ház több tagjának titkára, *Le Imagini de i dei de gli antichi* című értekezésében. Cartari arról is beszámol,⁴³ hogy X. Leó pápasága idején (1513–1521) találtak egy, az istennőt ábrázoló szobrot; ugyanezt az alakot véli felfedezni Hadrianus érméin is.⁴⁴ Művének egy későbbi, 1615-ös kiadásában a szerkesztők, Cesare Malfatti és Lorenzo Pignoria, ezt a szövegrészt egy olyan metszettel illusztrálták, amely egy *Dea Natura*-szobrot ábrázol két érme társaságában (1. kép).⁴⁵

Mielőtt alaposabban elemeznénk ezt a képet, szólni kell a mű két további *Dea Natura*-ábrázolásáról. Az első, Claudianus *De consulatu Stilichonis*-ban leírt jelenetet ábrázolja (2. kép), némileg módosítva: a nőalak a barlang mellett nem ül, hanem áll, és a szárnyas lelkek puttók formájában veszik körül, közülük az egyiket a karjában

³⁶ Goesch: Diana Ephesia, 26. A kora újkorban meginduló ásatásokról bővebben lásd: Furlotti: *Antiquite* 9–46.

³⁷ Goesch: Diana Ephesia, 27–28.

³⁸ „*Isis iuncta religione celebratur, quae est vel terra vel natura rerum subiacens soli. Hinc est quod continuatis uberibus corpus deae omne densetur, quia vel terrae vel rerum naturae altu nutritur universitas.*” Macrobius: *Saturnalia*, I.20.

³⁹ Hieronymus, PL 26, 441A–C

⁴⁰ Goesch: Diana Ephesia, 28.

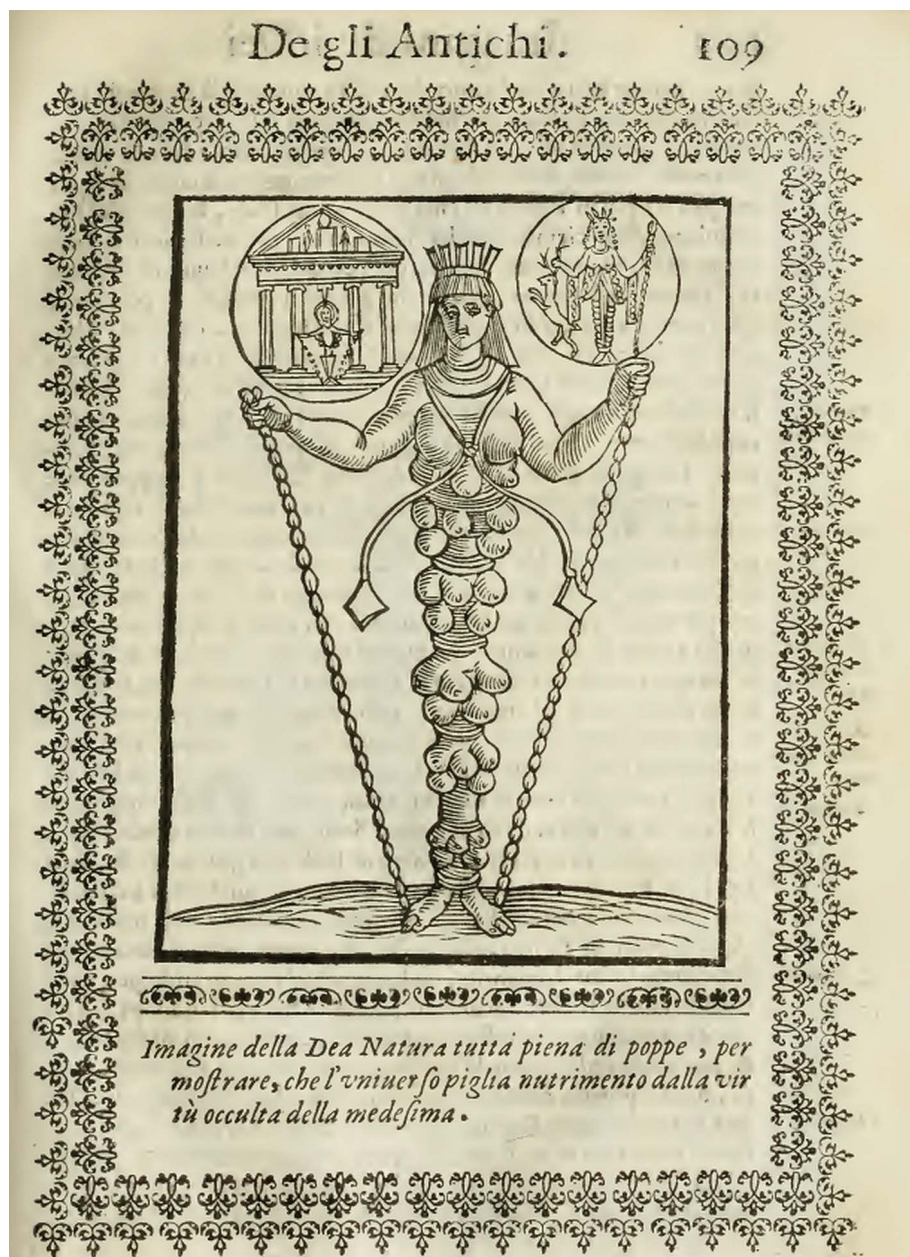
⁴¹ „*Eius simulacorum continuatis uberibus, linea veste, et cornibus ornatum fuit.*” Pictorius: *Theologia mythologica*, 40.

⁴² Giraldi: *De Deis Gentium*, 527–528.

⁴³ Cartari: *Le Imagini*, 84.

⁴⁴ Artemis Ephesia ábrázolásai leggyakrabban a Kr. u. 2. század érméin bukkannak fel; különösen sokat ismerünk Hadrianus uralkodásának idejéből. Nem véletlen, hogy Cartari egy ilyen érmére hivatkozik. Az Artemis Ephesiát ábrázoló érmék időbeli és földrajzi megoszlásáról lásd: Turcsán-Tóth: *Alapvetés*, 14. táblázat, 349–351.

⁴⁵ Cartari – Malfatti – Pignoria: *Le Vere*, 109.

1. kép. Vincenzo Cartari 1615-ben kiadott művének egyik Dea Natura ábrázolása

2. kép. Claudianus versének illusztrációja Vincenzo Cartari 1615-ben megjelent könyvében

tartja. A felsőteste fedetlen, több emlő látható rajta, amely részben Artemis Ephesia a korszakban ismert ábrázolásainak hatásaként kerülhetett rá. A kép Claudianus költeményének illusztrációjaként szerepel a műben.⁴⁶

A másik metszet nem az eredeti, Cartari-féle szövegben szerepel, hanem abban a kiegészítésben, amelyet Lorenzo Pignoria írt a szöveghez. Ebben utalva az eredeti műre ismét elmondja, hogy a X. Leó pápa idején találtak egy ilyen szobrot. Ezt a részt egy Artemis Ephesia-szobor képével illusztrálja, ez a szobor azonos lehet a John Soane's Museumban őrzött körplasztikával – legalábbis annak korszakban ismert állapotával.⁴⁷

A szobor közepén áll, míg az érmék, a kép felső részén jobb és bal oldalon helyezkednek el. A főalak fején sajátos formájú korona, az alapja egy pánt, amelyből egymással nem érintkező, téglalap alakú lapocskák nyúlnak ki. Ez alatt egy fátyol, amely elől eltakarja a homlokot, hátul pedig a vállig ér. A mellkas felső részét egy egyszerű, díszítetlen nyakék fedi, amely az egyiptomi *ushek*hez hasonló; az alsó szegélyéhez egy, a szegycsontnál csomóra kötött zsinór kapcsolódik, amelynek a

⁴⁶ Cartari – Malfatti – Pignoria: *Le Vere*, 21; Claudianus: *De consulatu Stilichonis II.* 464–466.

⁴⁷ Cartari – Malfatti – Pignoria: *Le Vere*, 511. John Soane's Museum (Leltári szám: M613). A kora újkori grafikákon, festményeken és metszeteken megjelenő Artemis Ephesia körplasztikák gyakran nem azt az állapotot tükrözik, amelyet ma ismerünk, ami megnehezíti az azonosításukat. Sokszor nehezen dönthető el, hogy egy ma ismert ábrázolás korábbi állapotát, vagy annak a művész saját elképzelései szerint kiegészített töredékét, esetleg egy napjainkra elveszett másik szobrot ábrázol-e. Az A15-ös szobor történetéről bővebben lásd: Turcsán-Tóth, *Alapvetés*, 59–62.

végeit egy-egy rombusz alakú lapocska zárja le. A felkarok a felsőtesthez simulnak, míg az alkarok oldalra nyúlnak. A kezekben egy-egy, ovális elemekből álló „bot”, kissé megdöntve, a lábfejek mellé támasztva. Az alsótestet *ependytés*⁴⁸ takarja, amely formájáról és vízszintes tagolásáról⁴⁹ könnyen felismerhető. Deréktól lefelé a testet emlők borítják, így az *ependytés* is. A felsőtesten az alak „valódi” emlői elkülönülnek a többtől, ezt az elkülönülést a zsinór íve még hangsúlyosabbá teszi. Ez az ábrázolásmód nem előzmények nélküli; egy nagyon hasonló figura szerepel Enea Vico 1557-ben megjelent *Le Imagini delle Donne Auguste* című művében (3. kép),⁵⁰ azokkal a különbségekkel, hogy az alak a fején falkoronát visel, a nyakéke díszített, a fátyla egyiptomi jellegű, és a derekáig ér, a kezében tartott botok felső vége pedig nem a vállakig, hanem a fej felső harmadáig ér.

A két érme közül a jobb oldali Artemis Ephesia *epiphaniáját*, míg a bal oldali Massiliai Artemist ábrázolja. Az előbbin az istennő az ephesosi temploma, az Artemision lépcsőin áll, ez a fajta megjelenítési mód gyakori volt Hadrianus korában.⁵¹ Az utóbbin Massiliai Artemis tűnik fel, ez a veretítűs azonban korábbi, a Kr. e. I. században készült.⁵² Cartari a szövegben csak a Hadrianus korabelit említi, így felmerül a kérdés, hogy Malfatti és Pignoria vagy a metszet készítője miért döntött a másik használata mellett, hiszen a mintául vett érmetípuson szereplő név alapján (Hostilius Saserna) tudhatták, hogy az korábbi.⁵³ Sőt, Hadrianus uralkodásának idejéből számos olyan veret ismert, amelyen Artemis Ephesia alakja részletesebben jelenik meg.⁵⁴ A választásban feltehetőleg az játszott szerepet, hogy a massiliai istennő kultusza Ephesosból eredeztethető,⁵⁵ így a két istennő némi túlzással megfellelthető egymásnak; mindkét alak tehát egyfajta *Dea Natura* képmásként értelmezhető.

⁴⁸ Jelen munkámban az *ependytés* alatt azt a merev kötényhez hasonló ruhadarabot értem, amely az Artemis Ephesia-szobrok alsótestét díszíti. Turcsán-Tóth: Alapvetés, 157–188 vö. Fleischer, Artemis von Ephesos 88–102. A néhány fennmaradt ókori szövegtörödédek alapján, amelyben ez a kifejezés előfordul, sokkal tágabb értelmű volt. Egy olyan ruhadarab megnevezésére használták, amelyet valamilyen módon a *chiton* felett viseltek a nők. Miller: The Ependytes, 313–329.

⁴⁹ Az *ependytés* tagolásáról és formájáról lásd: Turcsán-Tóth: Alapvetés, 163–165.

⁵⁰ Goesch, Diana Ephesia, 29.

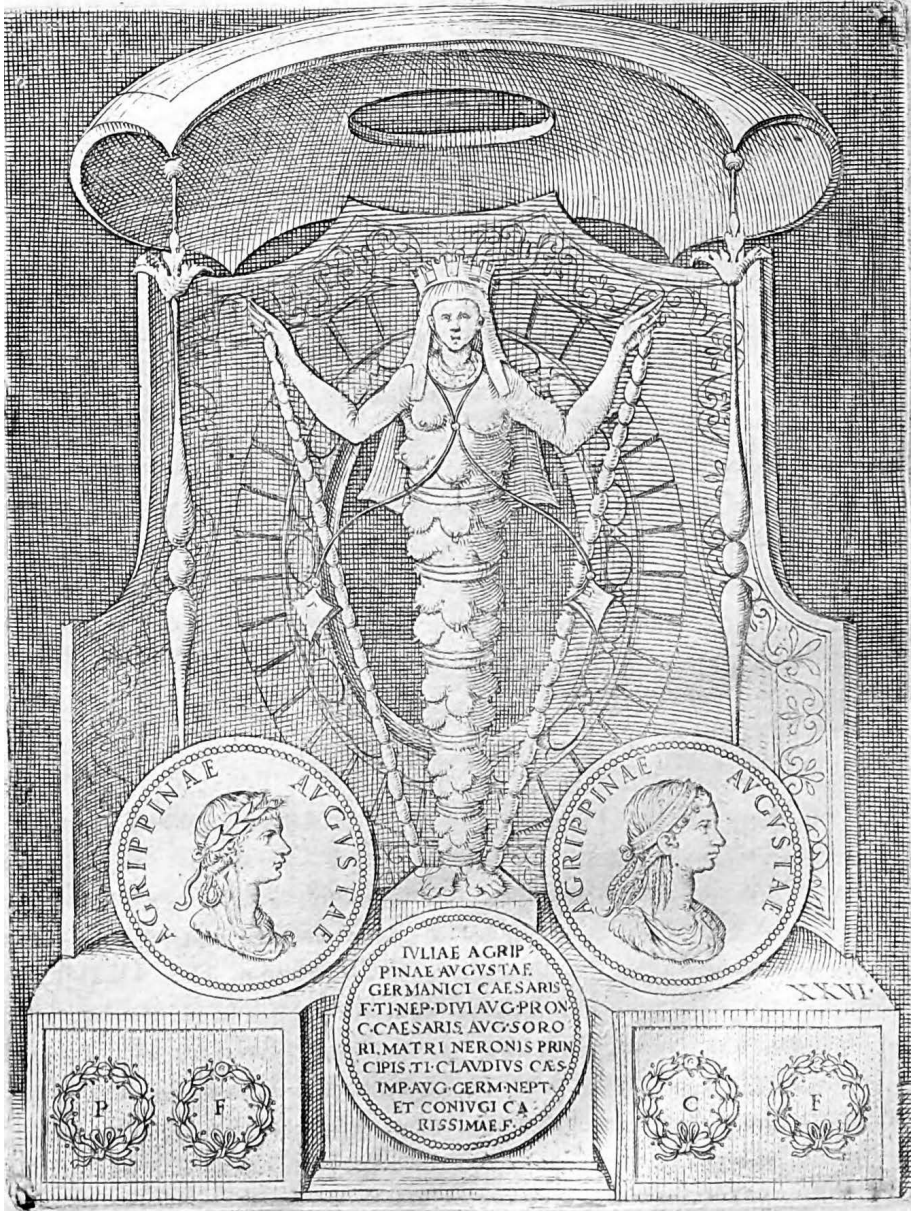
⁵¹ RPC III. Nr. 1332–1335, 1346, 2061–2062, 2071, 2076, 2082.

⁵² Crawford: Roman, 448/3.

⁵³ A metszeten nem szerepelnek feliratok, de az érmék eredetijén igen. A metszet készítőjének vagy a megrendelőnek a célja az istenalak ókori formájának megjelenítése volt, nem pedig az érme bemutatása, ezért annak elhagyása ésszerű döntésnek tűnik, hiszen meghagyásával csak kisebb méretben lehetett volna ábrázolni az istennőket.

⁵⁴ Az Artemis Ephesiát ábrázoló érmék közül a Kr. u. II. századi vereteken figyelhetők meg legjobban az ábrázolás részleti; ezek közül különösen sok készült Hadrianus idején. RPC III. Nr. 1328–1331.

⁵⁵ Massiliai Artemis kultuszát a Kr. e. VI. században a területre érkező phókaiak alapították. A városukat elhagyó gyarmatosítókhoz Ephesosban csatlakozott Aristarché, egy előkelő asszony, aki álmában azt az útmutatást kapta Artemis Ephesiától, hogy másolja le a szent tárgyait, hajózzon el a phókaiakkal, és ahol várost alapítanak, építsenek egy szentélyt számára. Aristarché és a phókaiak

3. kép. Enea Vico művének illusztrációja

eleget tettek az istennő utasításának, és minden általuk alapított városban meghonosították a kultuszát. Strabón, *Geographika*, IV.1.4 Artemis Massiliába kerüléséről lásd még: Malkin: *Religion and Colonization*, 69–72; Malkin: *What is*, 52; Turcsán-Tóth, *Alapvetés*, 35–37.

4. kép Lodovico Moscardo kötetében megjelenő bronz kisplasztika, amelyet a szerző Isisként azonosít

5. kép A Museo Nazionale Atestinoban (Este) őrzött kislapsztika. (Leltári szám: 15582)

Mind Vico, mind Cartari könyvének *Dea Natura* alakjaiban több antik istennő vonása is felfedezhető, mindazonáltal legdominánsabban Ephesos úrnője van jelen. A testtartás, a szorosan összehzárt lábak, az *ependytés*, valamint a kezekben tartott „botok” mind erre utalnak. Goesch⁵⁶ a két illusztrációt kapcsolatba hozza Lodovico Moscardo, 17. századi műgyűjtő saját kollekcióját bemutató kötetének Isis ábrázolásával⁵⁷ (4. kép). Noha a szerző nem említi, ezen a képen egy ma ismert, Artemis Ephesia-ábrázolásaként azonosított bronz kisplasztikatípus egyik példányát látjuk (5. kép).⁵⁸ Méretükből adódóan ezek a tárgyak kevésbé kidolgozottak, mint egy körplasztika, így az olyan finom részletek, mint az ékszerek vagy *protomék*⁵⁹ legfeljebb csak nagyon sematikus szerepelnek rajtuk. Ezeken a bronz kisplasztikákon a felsőtestet teljesen beborítják a „mellek”, amelyek eredetileg kerekdedek és domborúak lehettek, de a kopás miatt rombusz alakúvá csiszolódtak.⁶⁰ Az *ependytés* négyzet alakú mezőkre tagolt, közepükön kisméretű, kör alakú mélyedés,⁶¹ esetleg kerek kiemelkedés látható. Nem kell a szemlélő-

⁵⁶ Goesch: Diana Ephesia, 29.

⁵⁷ Moscardo: Note overo, 17,

⁵⁸ Jelen tanulmányomban az egyes Artemis Ephesia-ábrázolásokra az általam készített katalógusszámok alapján hivatkozom. Turcsán-Tóth: Alapvetés..., G1 (őrzési hely: Bologna, Museo Civico, leltári szám: 854), G2 (őrzési hely: Boston, Museum of Fine Arts, leltári szám: 66.951); G5, (őrzési hely: Este, Museo Nazionale Atestino, leltári szám: 15582) A fotót az Olasz Kulturális Minisztérium és a Venetoi Múzeumok Regionális Igazgatóságának engedélyével közlöm. (Direzione regionale Musei Veneto, su concessione del Ministero della Cultura.)

⁵⁹ Szobrokat, edényeket vagy más felületeket díszítő, többnyire egy állat vagy ritkábban ember fejét vagy felsőtestét ábrázoló díszítmény.

⁶⁰ A G1-en még kerekdedebbek, a G2-ön rombusz alakúak, a G5-ön pedig szinte teljesen lekoptak.

⁶¹ G2

nek túl sok képzelőerővel rendelkezni ahhoz, hogy ezekben a díszítőelemekben az egész testet beborító emlőket lásson, ahogy ezt Moscardo is tette, amikor bemutatja gyűjteményének ezt a darabját.⁶² Mégsem ez árulkodik leginkább arról, hogy a bronz szobrocskák egyike vagy egy hozzájuk nagyon hasonló példány ihlette a metszetet készítő művészt. A lábfejek mellé támasztott, a felső végénél megragadott, tojás formájú elemekből álló „botok”, amelyek az eredeti kultuszszobor kézfejről lecsüngő gyapjúcsomót jelenítik meg, egyértelművé teszik, hogy az alkotó ismerte ezt az ábrázolástípust.

6. kép Massiliai Artemist ábrázoló denarius hátlapja (L. Hostilius Saserna, Kr. e. 48)

A Vico-féle metszethez képest történt változtatások többsége Massiliai Artemis ábrázolására vezethető vissza. A falkorona helyére egy, az érmén szereplő alak sugárkoronájához hasonló fejdísz került. A fátyol megrövidülése és a botok hossza szintén ennek köszönhető. A testet beborító emlők Vico ábrázolásán egyforma méretűek, míg Malfatti és Pignoria metszetén az alak emberi anatómiának megfelelő helyen ábrázolt emlők hangsúlyosabbak. Ez utóbbi, a hangsúlyos emlők, Massiliai Artemis képmásának is a jellegzetességei. (6. kép) A díszítetlen nyakék szintén az érméről származhat, szinte az összes vereten feltűnik egy íves vonal a mellkas felső harmadán. Az egyiptizáló vonások mindkét esetben Isist idézik: Vico metszetén a fátyol formája, mindkét alakon a nyakék felépítése, de leginkább a szegycsontnál csomóra kötött zsinór (Isis csomó?).⁶³ A falkorona talán Tychétől vagy Kybelétől, illetve az Artemis Ephesiát ábrázoló érmékről származhat.⁶⁴

Cartari és Vico művének ábrázolásai tökéletesen szemléltetik azt, hogyan mosódtak egybe az ókori istennők alakjai *Dea Natura* képében a kor gondolkodásában. A metszeteket készítő művészek által megalkotott istennő a valóságban soha nem létezett, de Isis, Artemis Ephesia, Massiliai Artemis, és talán Kybelé vagy Tyché egyes vonásai is felismerhetők benne.

⁶² A megjelenésüket azzal indokolja, hogy az istennőnek a testét képletesen úgy jelenítették meg az ókorban, mint aki a világegyetemben minden dolgot táplál. Moscardo: *Note overo*, 17.

⁶³ Isis öltözetének változásairól bővebben lásd: Bianchi: *Images of Isis*, 470–505.

⁶⁴ Az Artemis Ephesia szobrokon lévő fejdíszekről, valamint ezek kora újkori értelmezéséről lásd: Turcsán-Tóth, *Alapvetés*, 80–87.

Natura illetve *Dea Natura* alakja rendkívül sokrétű és szerteágazó, ezért minden korszak művésze számára kihívást jelentett a képi megformálása. Nem véletlen tehát, hogy sokáig inkább az irodalomban találkozunk alakjával. Az ókorban, ha nemet társítottak hozzá, rendszerint nőként jelenítik meg. Isteni mivolta meglehetősen bizonytalan; bár istennőként is feltűnhet, gyakran inkább egyfajta univerzális, mindent átható erő, vagy egy-egy aspektusa válik hangsúlyossá. A középkor folyamán azonban a művészek megkísérlik fizikai formába önteni e fogalmat. Noha még a kora újkor sem alakul ki egységes ábrázolásmódja, néhány jellegzetes vonás, például az emlők sokasága, állandó elemmé válik. Az antikvitás istennőinek ábrázolásai, különösen Artemis Ephesiaé jelentős hatást gyakorolnak *Dea Natura* képi megformálására. Azáltal, hogy feltárjuk, mely érmék, kispasztikák, szobrok vagy reliefek hatottak a középkor és a kora újkor művészeire vagy inspirálták őket műveik megalkotása során, felderíthetjük, hogy mely tárgyak voltak ezekben a korszakban ismertek. Így pontosabban nyomon követhetjük az Artemis Ephesia emlékanyag történetét, feltárhatjuk a ráakódott fizikai (restaurálások, kiegészítések) és szellemi rétegeket, és közelebb kerülhetünk az ókori istennő kultuszának megértéséhez, illetve ahhoz, hogyan élt tovább a későbbi korszakok emlékezetében.

BIBLIOGRÁFIA

ELSŐDLEGES FORRÁSOK – ÓKORI SZERZŐK

- Claudianus: Claudian I – II. (szerk. és ford.) Platnauer, Maurice, Cambridge etc.: Harvard University Press, 1990.
- Kallimachos: Hymni Wilamowitz-Moellendorff, Ulrich von: Callimachi Hymni et epigrammata. Berolini: Weidmannos, 1907.
- Pausanias: Jones, W.H.S. – Litt, D. – Ormerod, H.A. (ford.): Pausanias's Description of Greece. Cambridge: Harvard University Press, 1918.
- Orphei Hymni: Abel, Eugenius: Orphica. Leipzig: G. Freytag, 1885.
- Macrobius: Saturnalia: Willis, Jacob (szerk.): Ambrosii Theodosii Macrobiani Saturnalia. Teubner, Lipsiae, 1963.
- Strabón: Strabo: Geographica. (szerk.) Meineke, August, Leipzig: Teubner, 1877.

SZAKIRODALOM

- Benndorf, Otto von: Zur Ortskunde und Stadtgeschichte, Forschungen in Ephesos, Band 1. Wien: Österreichisches Archäologisches Institut, Alfred Hölder, 1906, 9–115.
- Berndt, Elsa: Dame Nature in der englishen Literatur bis Herab zu Shakespeare. Berlin: Mayer & Müller, 1923.

- Bianchi, Robert, S.: Images of Isis and her cultic shrines reconsidered. Towards an Egyptian understanding of the interpretatio graeca. = Bricault, L. – Versluys, M. J. – Meyboom, P. G. P. (eds.): Nile into Tiber. Egypt in the Roman World. Proceedings of the IIIrd International Conference of Isis studies, Faculty of Archaeology, Leiden University, May 11–14. 2005. Leiden: Brill, 2007. 470–505.
- Cartari, Vincenzo: Le imagini de i dei de gli antichi. Venetia: Presso Francesco Ziletti, 1580.
- Cartari, Vincenzo – Malfatti, Cesarea – Pignoria, Lorenzo: Le Vere e Nove Imagini De Gli Dei Delli Antichi. Padua: Apresso Pietro Paolo Tozzi, 1615.
- Crawford, Michael: Roman Republican Coinage. Cambridge: Cambridge University Press, 1974.
- Curtius, Ernst Robert: Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter. Bern: A. Francke AG, 1948.
- Fleischer, Robert: Artemis von Ephesos und verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien. EPRO 35, Leiden: Brill, 1973.
- Furlotti, Barbara: Antiquities in motion: from excavation sites to Renaissance collections. Los Angeles: The Getty Research Institute, 2019.
- Giraldi, Lilio Georgio: De Deis gentium varia et multiplex historia, in qua simul de eorum imaginibus et cognominibus agitur, ubi plurima etiam hactenus multis ignota explicantur, et pleraque clarius tractantur. Basel: Oporinus, 1560.
- Goesch, Andrea: Diana Ephesia. Ikonographische Studien zur Allegorie der Natur in der Kunst vom 16–19. Jahrhundert. Frankfurt am Main: Peter Lang: Europäischer Verlag der Wissenschaften, 1996.
- Karwiese, Stefan: Gross ist die Artemis von Ephesos: die Geschichte einer der grossen Städte der Antike. Wien: Phoibos Verlag, 1995.
- Karwiese, Stefan: Die Münzprägung von Ephesos. Band 5,1: Katalog und Aufbau der römischen Stadtprägung. Wien, 2012.
- Kukula, Cornelius: Literarische Zeugnisse über den Artemis-tempel, Forschungen in Ephesos, Band 1 Wien: Österreichisches Archäologisches Institut, Alfred Hölder, 1906, 237–277.
- Kemp, Wolfgang: Natura: Ikonographische Studien zur Geschichte und Verbreitung einer Allegorie: Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades Doktor der Philosophie im Fachbereich Altertums- und Kulturwissenschaften der Eberhard-Karls-Universität zu Tübingen. Kiadatlan doktori disszertáció, 1973.
- Knowlton, Edgar C.: The Goddess Nature in Early Periods = The Journal of English and Germanic Philology 19, 1920/2, 224–253.
- Malkin, Irad: Religion and Colonization in Ancient Greece. Studies in Greek and Roman Religion III, Leiden: Brill, 1987.
- Malkin, Irad: What Is an *Aphidruma*? = Classical Antiquity 10, 1991/1, 77–96.
- Miller, Margaret C. Miller: The Ependytes in Classical Athens = Hesperia 58, 1989/3, 513–329.
- Moscardo, Lodovico: Note overo memorie del museo del conte Lodovico Moscardo. Padoa, 1656.
- Muss, Ulrike: The Artemision in Early Christian Times = Early Christianity 7, 2016/3, 293–213.
- Pictorius, Georgius: Theologia mythologica ex doctiss. uirorum promptuario, labore Pictorij Vill. in compendium congesta. : Videlicet De nominum deorum gentilium ratione. De imaginibus, aut formis, insignibusque eorum et omnium imaginum explanationes allegoricae. Antwerpen: Michiel Hillen van Hoochstraten, 1532.
- Ripa, Cesare: Iconologia, Venetia: Presso Cristoforo Tomasini, 1645.
- Turcsán-Tóth Zsuzsanna Alapvetés az Artemis Ephesia szobrok ikonográfiai elemzéséhez. Budapest: Martin Opitz Kiadó, 2023.
- Zanker, Paul: The Mask of Socrates, The Image of the Intellectual in Antiquity. Berkeley etc.: University of California Press, 1995.